

LEKSİK CƏHƏTDƏN TƏRZ MƏNALARINA MALİK OLAN FEİLLƏRİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İngilis dilində feil şəxs, kəmiyyət, zaman, şəkil və tərz kimi zəngin qrammatik kateqoriyalar sistemində malik olan əsas nitq hissələrindən biridir. İngilis və Azərbaycan dillərini müqayisə etdikdə feilin tərz kateqoriyasının hər iki dildə müxtəlif yollarla yarandığını görürük. Tərz mənası ifadə edən feillərin mövcudluğu dilçilər arasında mübahisəli məsələdir. Azərbaycan dilində feil tərzləri analitik və sintetik üsulla ifadə oluna bilər. İngilis dilində isə feilin tərz mənalarmının ifadəsi məsələsi xeyli mürəkkəbdir. Müxtəlif dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də feil tərzləri müxtəlif üsullarla ifadə olunur. O. Musayevində qeyd etdiyi kimi, ingilis dilində feil tərzlərini yaradan xüsusi formal ünsürlər yoxdur. Yalnız feilin zaman kateqoriyasını yaradan eyni formal ünsürlər tərz yarada da bilər (5, s. 137). Feilin ənənəvi kateqoriyalarına əlavə olaraq feil xüsusi ifadə vasitələri olmayan daha iki qrammatik mənaya malikdir. Bunlar ingilis dilində aşağıdakı kimi adlandırılır:

1. *Transitive verbs – intransitive verbs (təsirli feillər- təsirsiz feillər)*
2. *Terminative verbs – non-terminative verbs (hüdüdü hərəkat bildirən feillər – hüdudsuz hərəkat bildirən feillər)*

İngilis dilində tranzitiv və intransitiv feillərini fərqləndirmək üçün hər hansı bir şəkilçi və yaxud köməkçi vasitə kimi morfoloji göstəriciləri olmadığından xüsusi kateqoriya kimi formalaşa bilmir. Bu feillərin fərqi yalnız sintaktik səviyyədə aşkar edilə bilər.

Bundan əlavə olaraq, ingilis dilində feilləri malik olduqları mənə baxımından nəzərdən keçirdikdə, feillərə aid olan leksik mənalarmın özlərində tərz mənasının mövcudluğu məlum olur. O. Musayev feilləri mənə baxımından iki yerə ayırır:

1. Hüdüdü hərəkat bildirən feillər
2. Hüdudsuz hərəkat bildirən feillər (5, s. 137)

İngilis dilində feilləri leksik cəhətdən təsvir edərkən hüdüdü və yaxud hüdudsuz hərəkat bildirən feillərə çox nadir hallarda rast gəlinir. Hüdüdü hərəkat bildirən feillərin hər birinin ifadə etdiyi hərəkat davamlılıq baxımından hüdüdülaşmış, onların bildirdiyi hərəkat uzun müddət davam edə bilmir. Hüdüdü hərəkat bildirən feillər hədd çatanda davam edə bilməyən hərəketi bildirən feillərdir və onlar davam edə bilməyən hərəketin sərhəddini nəzərdə tutur. Əgər cümlədə hüdüdü feil işlədilibsə, ingilis dilində biz həmin bu hədd komponentini vurğulaya və müvafiq olaraq, hərəketin bitkinliyi – tərz mənasını ifadə edə bilərik. Belə feillərə terminativ feillərdə deyilir. Bu növ feillərə misal olaraq aşağıdakı feillər daxildir: *to break, to bring, to throw, to jump, to fall, to close, to open, to recognise, to escape, to take, to die, to fall, to stand up, to arrive, to catch, to discover, to sit down, to stop* və s.

Hüdudsuz hərəkat bildirən feillərin ifadə etdiyi hərəkat davamlılıq baxımından qeyri-məhduddur və onların ifadə etdiyi hərəkat subyektin arzusundan asılı olaraq uzun və ya qısa müddət davam edə bilər. Hüdudsuz hərəkat bildirən feillər müəyyən hüdüddən o tərəfə inkişaf edə bilmirlər. Bu qəbildən olan feillərə qeyri-terminativ feillərdə deyilir. Hüdudsuz hərəkat bildirən feillərin bildirdikləri hərəketdə hədd semantikasi olmur, hədd kənardan qoyulan, qeyri-dil reallığı ilə şərtlənən, amma feilin semantikasından irəli gəlməyən hərəket kimi düşünülə bilər. Bu qrup feillərə həm obyektiv, həm də subyektiv səciyyəli statik münasibəti bildirən feillər, həmçinin məkanda vəziyyəti bildirən *to carry, to live, to know, to see, to sleep, to have, to belong, to love, to possess, to consist, to be, to work, to stand, to lie, to sing, to breath, to speak, to dream, to walk, to eat, to sleep, to hate* və s. kimi feillər daxildir. Hüdudsuz hərəkat bildirən feillərin qrupu böyük deyil. Bu iki qrup feillər arasında çoxsaylı ikili xarakterli *to read, to write, to remember, to laugh, to feel, to move, to walk, to look* və s. feillərdən ibarət qrup yerləşir. Bu qrup feillər kontekstdən asılı olaraq hüdüdü və ya hüdudsuz hərəkat bildirən feillər kimi çıxış edə bilirlər.

Feilləri hüdüdü və hüdudsuz mənə ifadə etməkləri baxımından müqayisə etdikdə bir qrup dilçilərin tədqiqatlarında da bir sıra fikirlərə rast gəlinir. N.A.Kobrina, E.A.Korneyeva, M.İ.Osovsqaya və K.A.Quzeyeva “İngilis dilinin qrammatikası” əsərində də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dilindəki feilləri iki böyük qrupa bölürlər:

1. hüdüdü hərəkat ifadə edən feillər
2. hüdudsuz hərəkat ifadə edən feillər (3, s.88).

“Hüdüdü hərəkat ifadə edən feilləri dilçilikdə məntiqi cəhətdən sona çatan, tamamlanan feillər hesab edirlər. Nümunə olaraq, *to come, to fall, to stop, to begin, to open, to close, to shut, to die, to bring, to find* və s. feillər daxildir. Hüdudsuz hərəkat ifadə edən feillər isə o feilləri əhatə edir ki, onlar qeyri-müəyyən dərəcədə davam edən, məntiqi sona çatmayan hərəketi ifadə edir. Bu feillər sırasına *to carry, to run, to walk, to sleep, to stand, to sit, to live, to know, to suppose, to talk, to speak* və s. aiddir. Yuxarıdakı təsnifatdan aydın olur ki, müəlliflər feilləri ayırsalar da, onları hərəkat, iş, proses, təfəkkür mənalarmına görə bölməmişlər” (3, s. 88).

Qeyd etdiyimiz dilçilərdən başqa da, bir qrup rus dilçiləridə ingilis dilində feilləri ifadə etdikləri mənə baxımından iki qrupda cəmləşdirirlər. B.S.Xaymoviç və B.İ.Roqovsqaya “İngilis dilinin nəzəri qrammatikası” əsərində feillərin semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən, onların leksik mənalarmını əsas götürərək iki qrupda cəmləşdirirlər:

1. terminative (hüdüdü)
2. non-terminative (hüdudsuz) (9, s.56).

İngilis dilində zaman və tərz kateqoriyaları daim vəhdətdədir. Tərz kateqoriyasında olduğu kimi, ingilis dilində bir sıra zaman formaları da hüdüdü və hüdudsuz hərəkat bildirən feillərlə ifadə olunaraq müəyyən tərz çaları ifadə edir. İndiki bitmiş

¹⁷ BDU, Ümumi dilçilik kafedrasının dissertantı

zaman forması hüdudlu hərəkət bildirən feillərlə ifadə olunduqda bitmiş hərəkət və indiki vəziyyət arasındakı əlaqə səbəb və nəticədən ibarət olur. Məsələn, *She has broken her pen*. Bu cümlədə keçmişdə bitmiş hərəkətin nəticəsi ifadə etdiyi hüdud bildirən feilin leksik məzmunundan yaranır. Ancaq qeyri-terminativ yəni, hüdudsuz hərəkət ifadə edən feillər indiki bitmiş zaman formasında işləndikdə bitmiş hərəkətlə indiki vəziyyət arasındakı əlaqə fərqli şəkildədir. Bu halda icra olunmuş iş indiki zamanda müəyyən nəticəyə malik olur. Nümunə olaraq, *They have worked in many places. I have spoken to my manager*. İndiki bitmiş zaman formasının işləndiyi cümlələrdə heç bir zaman göstəricisi olmaya da bilər.

İ.P.İvanovanın qeyd etdiyi kimi, hüdudlu hərəkət ifadə edən feillər və hüdudsuz hərəkət ifadə edən feillər və ikili xarakterli feillərin onları ümumi qrupda birləşdirən leksik mənası yoxdur (2, s.49). Bu səbəbdən feilin tərz xarakterini leksik hadisə kimi nəzərdən keçirmək olmaz. Eyni zamanda feilin tərz xarakteri qrammatik əlamətlərə malikdir və hərəkətin mövcudluq formasını çatdırır, ancaq leksik mənanı müşayiət edir. Formal zahiri əlamətlər olmadığından feilin tərz xarakterini qrammatik kateqoriya hesab etmək olmaz. “Formal göstəriciləri olan və qrammatik kateqoriyaya daxil olan əsas qrammatik mənadan fərqli olaraq, belə qrammatik mənanı adətən “asılı qrammatik məna” adlandırırlar. “Hüdudlu və hüdudsuz” asılı qrammatik məna bəzi zaman formalarının məna fərqlində özünü göstərir” (2, s. 49).

İngilis dilində feilin tərz kateqoriyasını bir çox dilçilər ümumiyyətlə müstəqil qrammatik kateqoriya hesab etmir. Bir qrup dilçilər isə feilin tərz mənasının olmasını yalnız feilin “davamedici” (continuous) qrupunda olduğunu bildirirlər. Bu məsələdə dilçilərin əksəriyyəti yekdil olaraq “davamedici” formanın tərz xarakterli olmasını qeyd edirlər. Ancaq “qeyri-müəyyən” (indefinite) və “bitmiş” (perfect) formalarının xüsusi tərz xarakteristikasının olması məsələsi mübahisəli idi. Həqiqətəndə “qeyri-müəyyən”(indefinite) və “davamedici” (continuous) formalarını müqayisə etdikdə bu iki forma arasında ancaq “davamedici” (continuous) formasında tərz çaları görmək mümkündür.

Bir sıra rus dilçiləri Avropa tədqiqatçılarından fərqli olaraq “bitmiş”(perfect) zaman formasını tərz-zaman formaları hesab edirlər. V.V.Qureviç perfect formanın, yəni bitmiş formanın heç də həmişə hərəkətin bitkinliyini bildirmədiyini qeyd etmişdir (6, s.42).

“İngilis feil formalarında tərz və zaman kateqoriyalarının qarşılıqlı münasibətinin daha dolğun və bitkin mənzərəsini İ.P.İvanova vermişdir. O, tərz mənasını zaman formaları ilə sıx əlaqədə nəzərdən keçirir və hesab edir ki, tərz feil formasının daimi xarakteristikası, zaman isə mütləq, amma dəyişən kəmiyyətdir”(2, s. 53).

İngilis dilində dilindəleksik cəhətdən tərz mənalarmı malik olan feillər müxtəlif dilçilərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dilində tərz kateqoriyasının xüsusi ifadə vasitəsi olmasa da, dilçilikdə tərz çaları ifadə edən feillər kifayət qədərdir. Bu tərz çalarını ifadə etdiyi məna baxımından hüdudlu hərəkət ifadə edən feillər və hüdudsuz hərəkət ifadə edən feillər kimi qruplaşdırmaq olar. Bu feillər müxtəlif tərz çaları yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Dilçilərin fikirlərinə əsasən, hüdudlu feillərin hər birinin ifadə etdiyi hərəkət davamlılıq baxımından hüdudlaşır və onlar davam edə bilməyən hərəkətin sərhəddini nəzərdə tutur. Bunun əksinə olaraq, hüdudsuz feillərin bildirdikləri hərəkətdə hədd semantikasına olmur və hədd kənarından qoyulan, qeyri-dil reallığı ilə şərtlənən, amma feilin semantikasından irəli gəlməyən hərəkət kimi düşünülə bilər. Hüdudlu və hüdudsuz hərəkət ifadə edən feillər arasında çoxsaylı ikili xarakterli feillərdən ibarət kontekstdən asılı olaraq hüdudlu və ya hüdudsuz feillər kimi çıxış edə bilən qrup yerləşir. Ancaq feillərin bu qrupunu ümumi qrupda birləşdirən xüsusi bir leksik məna yoxdur. Eyni zamanda, feilin tərz xarakteri qrammatik əlamətlərə malik olsa da, leksik mənanı müşayiət edir. İngilis dilində feilin tərz formalarını qrammatik əlamətlərə malik olan, formal zahiri əlamətləri olmayan və leksik mənanı müşayiət edən formalar kimi göstərmək olar. Hüdudlu və hüdudsuz hərəkət ifadə edən feillər isə yalnız məna fərqlində özünü göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərova B. İngilis və Azərbaycan dillərində feilin zamanlar sistemi. Bakı, 2004.
2. Иванова И.П., Булакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка; Учебник. М.: Высш, школа, 1981.
3. Kobrina N.A., Komeyeva E.A., Ossovskaaya M.I., Quzeyeva K.A. An English Grammar. Syntax. M., Higher school publishing house, 1986.
4. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1996.
5. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Qismət, 2007.
6. Гуревич В.В. Теоретическая грамматика английского языка. М., 1985.
7. Rəcəbova R. Azərbaycan dilində feilin tərzləri, Elm və təhsil, Bakı, 2013.
8. Yunusov D. Müəqiyəli tipologiya, Bakı-Mütərcim, 2012.
9. Хаймович Б.С., Роговская Б.И. Теоретическая грамматика английского языка. 1960.

Açar sözlər: tərz kateqoriyası, hüdudlu feillər, hüdudsuz feillər, davamedici, bitmiş, zaman

Key words: the category of aspect, terminative verbs, non-terminative verbs, continuous, perfect, tense

Ключевые слова: категория вида, терминативные глаголы, не терминативные глаголы, непрерывные, совершенный, время

Резюме

Особенности глаголов, лексически имеющих видовое значение

В английском языке глаголы, имеющие видовое значение, стали объектом изучения различных лингвистов. Как мы уже отмечали, в английском языке нет конкретных средств выражения категории вида, но в лингвистике достаточно глаголов, выражающих значения вида. Для выражения значений вида их можно сгруппировать в глаголы-терминативные глаголы и нетерминативные глаголы. Эти глаголы обладают способностью создавать разные значения

вида. По мнению лингвистов действие, выражаемое каждым из терминативных глаголов, ограничено с точки зрения непрерывности и подразумевает границу действия, которое не может продолжаться. Напротив, действие, выражаемое нетерминативными глаголами, не имеет предельной семантики, и предел можно рассматривать как действие, установленное извне, обусловленное неязыковой реальностью, но не возникающее из семантики глагола. Между терминативными и нетерминативными глаголами существует группа, которая может действовать как терминативные или нетерминативные глаголы, в зависимости от контекста, состоящая из множества бинарных глаголов. Однако эта группа глаголов не имеет определенного лексического значения, объединяющего их в общую группу. В то же время, хотя вид глагола имеет грамматические особенности, он сопровождает лексическое значение. В английском языке видовые формы глагола могут быть описаны как имеющие грамматические особенности, отсутствием формальных внешних признаков и сопровождаемые лексическими значениями. Терминативные и нетерминативные глаголы проявляются только в разнице значений.

Summary

The features of verbs having the aspect meanings lexically

In English, the verbs that have lexical aspect meanings have become the object of study by various linguists. As we have noted, In English there is no specific means of expression of the aspect category, but in linguistics there are enough verbs that express meanings of aspect. For expressing meanings of aspect, it can be grouped in terminative verbs and non-terminative verbs. These verbs have the ability to create different meanings of aspect. According to linguists' opinions, the action expressed by each of the terminative verbs is limited in terms of continuity and they imply the boundary of the action that cannot continue. On the contrary, the action expressed by non-terminative verbs does not have a limit semantics, and the limit can be thought of as an action set from the outside, conditioned by non-linguistic reality, but not arising from the semantics of the verb. Between verbs terminative and non-terminative verbs, there is a group that can act as terminative or non-terminative verbs, depending on the context, consisting of numerous binary verbs. However, this group of verbs does not have a specific lexical meaning that unites them in a general group. At the same time, although the aspect of the verb has grammatical features, it accompanies the lexical meaning. In English, the aspect forms of the verb can be described as having grammatical features, no formal external features, and accompanying lexical meaning. Terminative and non-terminative verbs show themselves only in the difference of meaning.

RƏYÇİ: prof. Ə.Rəcəbov